

Російська імперська індустріалізація та дискусія про її рушійні сили в історіографії

Куліков В. О.

Розглядаються наукові дискусії про результати російської імперської індустріалізації, а також її вирішальні чинники. Показано, що суперечливість тенденцій російської індустріалізації спричинила поділ дослідників на «оптимістів» та «песимістів». Дослідники називають три рушійні сили російської індустріалізації – російський уряд, іноземний бізнес та російське підприємництво, але при цьому сперечаються про співвідношення їхніх ролей. Показано, що співвідношення рушійних сил індустріалізації суттєво змінювалось протягом останніх п'ятдесяти років існування імперії, тому зосередження на етапах індустріалізації впливало на висновки дослідників.

Ключові слова: індустріалізація, переваги відсталості, економічна історія, Російська імперія.

Питання про те, наскільки успішною була російська індустріалізація і якими були її рушійні сили, є, напевно, одним із найбільш дискусійних в історіографії економічної історії Росії другої половини XIX – поч. XX ст. Це питання набуло особливої актуальності в контексті вивчення причин революції 1917 р.: чи можливий був перехід до індустріального суспільства без політичних та соціальних потрясінь 1917 р. при збереженні імперської економічної системи? Чи могла б Росія зберегти темпи економічного зростання на початку 1910-х рр. і чи змогла б вона «наздогнати» Захід? Зрештою, чи була Російська імперія «білою вороною» в клубі найбільших економік світу напередодні Першої світової війни?

У цій статті подано огляд основних дослідницьких підходів та інтерпретацій щодо успішності російської імперської індустріалізації, а також її рушійних сил.

Розвиток російської економіки після 1880 р. був суперечливим. Так, після 1885 р. російська промисловість та економіка зростали високими темпами. Виробництво вугілля – основної паливно-енергетичної сировини, збільшилось втричі за період від 1885 до 1913 р.; Росія посіла шосте місце серед найбільших виробників вугілля у світі. Виробництво чавуну, заліза і сталі за цей же період збільшилось у дев'ять разів. Росія у 1913 р. була п'ятим найбільшим виробником чавуну, сталі та заліза у світі. Завдяки високим темпам приросту промисловості, Російська імперія стала п'ятою економікою за основними показниками економічного розвитку. 1913 р. російський ВВП досяг позначки \$265 млрд (в умов. міжн. доларах 1990 р.), що вдвічі перевищувало французький ВВП, і навіть дещо перевищувало показник Британії (без урахування колоній) – \$230 млрд. Хоча за розмірами ВВП Росія поступалась Німеччині (280 млрд) та США (517 млрд).

Незважаючи на очевидні успіхи розвитку російської промисловості після 1880 р., в 1913 р. Росія виробляла лише 12 % вугілля та 45 % чавуну від рівня Британії, 19 % вугілля та 45 % чавуну від рівня Німеччини, 88 % вугілля та 89 % чавуну від рівня Франції [2, с. 70]. Хоча доля Росії у світовому промисловому виробництві 1913 р. збільшилась із 3,4 % у 1881–1885 рр. до 5,0 % у 1896–1900 рр. та до 5,3 % у 1913 р., вона виробляла промислової продукції у 6,8 рази менше, ніж у США, в 3,0 рази менше, ніж Німеччина і в 2,6 рази менше, ніж Британія [12, с. 192]. Частка аграрного сектора в російській економіці 1913 р. становила більше 50 %, а близько 75 % населення були селянами [1, с. 25]. Зважаючи на це, деякі дослідники пишуть про «провал» царської індустріалізації [4, с. 2].

Розвиток російського залізничного транспорту – один із найважливіших факторів зростання важкої промисловості 1880-х рр., також відставав від країн Заходу. Незважаючи на високі темпи будівництва нових залізниць, завдяки чому Російська імперія станом на 1910 р. мала третю за довжиною рейок систему залізниць у світі, на 10 тис. жителів у Росії припадало 4,7 км залізниць, у той час як у Британії – 8,3 км, Німеччині – 9,3 км, Франції – 12,6 км і США – 43,6 км. [18, с. 731].

Попри високі темпи абсолютного економічного зростання у 1885–1913 рр., Російська імперія залишалася середньорозвиненою країною за показниками на душу населення. 1913 р. російський ВВП на душу населення становив у середньому \$1414, у той час як

загальносвітовий показник становив \$1543 (в умов. міжн. доларах 1990 р.). Російський ВВП на душу населення становив 20 % від швейцарського, 27 % від американського, 29 % від британського, 40 % від німецького та французького [10]. Порівняно низький показник російського ВВП на фоні західних країн при високих темпах приросту російської промисловості пояснюється високим природним приростом населення, що нівелював абсолютне зростання економіки у розрахунку на душу населення.

Низький показник ВВП на душу населення був фактором, що стримував розвиток промисловості. Невисока покупна спроможність населення спричиняла вузькість внутрішнього ринку, нестачу інвестиційних капіталів та необхідність звертання до іноземних інвесторів. Отже, з точки зору структури економіки та рівня доходу на душу населення, Росія навіть у 1913 р. була небагатою країною.

Суперечливість тенденцій російської індустріалізації спричинила поділ дослідників на «оптимістів» [15; 16 та ін.] та «песимістів» [3; 1; 4 та ін.]. Якщо перші фокусують увагу на динаміці процесів, то другі розглядають російську індустріалізацію у глобальному контексті, порівнюючи її показники зі світовими лідерами. Дослідник О. Гершенкрон зазначав, що «більшість робіт про Росію були написані оглядаючись на Британію як на зразок» [5, с. 146]. Проте виникає питання: які з країн початку ХХ ст. були ближче до «нормальності» – Росія з її середнім за світовими стандартами ВВП на душу населення і переходом до сучасного економічного зростання одночасно із більшістю європейських країн, чи Британія, що розпочала промислову революцію та сучасне економічне зростання на три чверті століття раніше? [15, с. 63]

Не менш запеклими є дискусії про характер індустріалізації. Як пов'язані індустріалізація та модернізація? Чи торкнулися модернізаційні процеси інституційних основ, чи вони звелись переважно до технологічних інновацій? Одні історики говорять про модернізацію як про загалом успішний, хоча і не завершений до 1917 р. процес [16, с. 11]. Інші ж вважають, що до кінця імперської доби в Росії не було створено «нормальних» економічних інститутів, в результаті чого бізнес доводилося вести в специфічному середовищі і пристосовувати під «правила гри» [3; 9, с. 21–22; 1, с. 16].

Відповідаючи на питання про чинники, що забезпечили індустріальний злет Росії в останні десятиліття імперської епохи, до-

слідники згадують три головні рушійні сили: російський уряд, іноземне підприємництво, а також російське вітчизняне підприємництво, при цьому сперечаються про співвідношення ролей. О. Гершенкрон вважав, що в умовах слабкого розвитку приватного підприємництва роль основного агента щодо прискорення економічного прогресу в країні взяла на себе російська держава [14, с. 77]. Крім того, користуючись «перевагами відсталості», розвиток промисловості в Росії значною мірою був обумовлений імпортом технологій і капіталів. Схожих висновків дійшов Т. Х. фон Лауе, який вважав індустріалізацію результатом економічної політики царського уряду [7, с. 262–263]. Схема Гершенкрона–фон Лауе виглядає наступним чином: російський уряд, занепокоєний поразкою у Кримській війні, вирішив розпочати інтенсивне залізничне будівництво, для чого потребував рейки, паровози обладнання. Спонукаючи виробників переносити виробництво в Росію, уряд підвищив митні тарифи та вдався до адресної підтримки промисловців. Державні закупівлі обладнання для залізниць сприяли розвитку важкої промисловості, що дала поштовх для зростання супутніх підприємств і загалом сприяла розширенню ринку й економічному піднесенню. Проте індустріалізація відбувалася за рахунок села; політика «перекачування» коштів із села у промисловість призвела до збіднення села і зрештою спричинила революції 1905–1907 та 1917 рр.

З критикою цієї схеми виступив А. Кахан який показав, що лише дрібна частина бюджетних витрат в останній чверті ХІХ ст. спрямовувалася безпосередньо на розвиток промислового сектора. Навіть фінансування залізничного будівництва – головного фактора промислового злету 1880-х рр., здійснювалось за рахунок іноземних та внутрішніх позик, у той час як пряме бюджетне фінансування відіграло зовсім невелику роль [6, с. 466]. Не заперечуючи велике значення уряду в індустріалізації Росії, А. Кахан головним вкладом держави вважав розвиток транспортної мережі, стабілізацію рубля і профіцит зовнішньої торгівлі, а також стимулювання розвитку нових промислових галузей через протекціоністську тарифну політику [6, с. 460]. Тобто йдеться скоріше про створення сприятливих умов для розвитку приватного бізнесу, ніж про роль головної рушійної сили індустріалізації.

Скептично щодо тези про провідну роль держави в російській індустріалізації висловлювався дослідник Дж. П. Маккей. На його

думку, російський уряд зробив три важливі справи для розвитку промисловості: ввів протекціоністські мита, здійснив інтенсивне залізничне будівництво, а також проводив інформаційні компанії з метою привернути інвесторів [8, с. 7]. Однак практично всі великі корпорації (за винятком залізниць) були в приватній власності, держава не була значним інвестором (принаймні, якщо йдеться про прямі інвестиції). Навіть на залізничне будівництво – найбільш опікуваний урядом проект, держава витрачала не більше п'яти відсотків бюджету [8, с. 8, 9]. Роль локомотива індустріалізації Дж. П. Маккей відводив іноземному бізнесу. Уряд зробив важливу справу, створивши відносно сприятливі умови для ведення бізнесу, але саме іноземні підприємці, озброєні сучасними технологіями та організаційними навичками, їхали в Росію розвивати бізнес і заодно сприяли розвитку її промисловості. Дж. П. Маккей продемонстрував, що окрім прямих інвестицій та трансферу технологій, іноземний бізнес відіграв важливу роль посередника між внутрішніми заощадженнями та інвестиційними можливостями.

Росія приваблювала іноземних підприємців можливістю отримання великих прибутків, обумовленою великим ринком збуту, помірною конкуренцією, а також низькою заробітною платою і величезними природними багатствами країни. Внесок іноземного бізнесу в розвиток промисловості Росії був особливо важливим на першому етапі російської індустріалізації у 1880–1890-х рр., коли іноземні бізнесмени часто здійснювали пряме управління підприємствами, що їм належали в Росії. Однак Дж. П. Маккей визнав, що коли розпочалась друга хвиля імперської індустріалізації у 1908–1913 рр., великі російські банки отримали провідну роль в інвестиційних процесах; до того ж російські менеджери майже витіснили іноземців.

Проаналізувавши дані російського державного бюджету в контексті інших макроекономічних показників, П. Р. Грегорі дійшов висновку, що російський імперський уряд був не стільки інвестором економіки, скільки одержувачем доходу від економічного зростання [15, с. 39]. Розрахунки, зроблені П. Р. Грегорі, показали, що державні підприємства відігравали в Росії не більшу роль, ніж на Заході. Російські державні підприємства, за винятком залізниць, переважно являли собою комунальні підприємства або державні монополії, такі як горілчана монополія. Держава в Росії на початку ХХ ст. не

брала участі в економічному плануванні, а ціни на товари і фактори виробництва встановлювалися внаслідок ринкових механізмів. Тому, на думку П. Р. Грегорі, економіку Російської імперії можна віднести по суті до ринкової [15, с. 248].

Історики спростували також тезу Гершенкрона–фон Лауе про село як донора індустріалізації. П. Р. Грегорі поставив під сумнів тезу про системну кризу в аграрному секторі Росії на поч. ХХ ст. і показав, що попри серйозні інституційні проблеми рівень зростання російського сільського господарства був не нижчим за європейські країни. Полемізуючи з концепцією О. Гершенкрона про «пограбування села», дослідники П. Р. Грегорі, В. І. Бовикін та ін. стверджували, що індустріалізація проводилась в інтересах аграрного сектора й аграрних економічних еліт [15, с. 30]. Як зазначив В. І. Бовикін, «царський уряд, з одного боку, стримував процес розвитку капіталізму, щоб він не набув масштабів, які загрожують насильницькою ламкою поміщицького землеволодіння, а з іншого – вживав спеціальні заходи, що мали сприяти капіталістичній еволюції народного господарства в тій мірі, в якій це було необхідно для переведення поміщицьких латифундій на капіталістичні рейки» [11, с. 22]. Розвиток залізниці не тільки створив попит на продукцію важкої промисловості, але й відкрив нові перспективи розвитку сільськогосподарського сектора та економіки поміщиків, інтереси яких переважно захищало самодержавство [11, с. 26].

Говорячи про роль держави у російській індустріалізації, В. І. Бовикін загалом вказує на більш помітну роль держави на периферії Європи порівняно із Заходом. Він пояснює цей феномен тим, що такі країни, як Росія, «залучалися до розвитку світового капіталізму на все більш високих його стадіях», тому і функції держави ставали різноманітними: розвиток транспорту, залучення іноземного капіталу, а також форсування становлення окремих галузей промисловості [11, с. 21].

Дослідження російських істориків 2000-х рр. підтверджують сумніви щодо тези про державу як локомотив індустріалізації в Росії, але водночас спростовують тезу про виняткову роль іноземного підприємництва. Історик Ю. О. Петров зазначає, що емпіричні дослідження не підтверджують тезу О. Гершенкрона про провідну роль держави в проведенні індустріалізації шляхом бюджетного перерозподілу національного доходу. Держава відігравала важливу роль в економічному

житті дорадянської Росії, але навряд чи можна говорити про «насаджено» нею промисловість через перерозподіл податкових коштів. Однак Ю. О. Петров попереджає про небезпеку переоцінки ролі іноземного бізнесу. Автор підкреслює, що іноземний капітал був «важливим, але не визначальним фактором економічного розвитку Російської імперії», оскільки вітчизняний капітал зберігав лідируючі позиції в економічній системі країни [17, с. 3–13].

Таким чином, за словами В. І. Бовикіна, «схема Гершенкрона–фон Лауе не витримала іспиту емпіричних досліджень» [11, с. 18]. Низка досліджень показали, що роль держави в схемі Гершенкрона–фон Лауе була переоцінена. Деякі дослідники навіть висловлювали сумніви щодо правомірності використання терміна «промислова політика», оскільки заходи російського уряду в галузі промисловості, на їхню думку, скоріше нагадували набір ситуативних заходів, а не стратегічну програму дій [13, с. 100; 11, с. 24]. С. В. Воронкова вважає, що дії імперського уряду в промисловій сфері фактично зводилися до нарощування обсягів виробництва, у той час як політика індустріалізації передбачає наявність комплексу стратегічних заходів, що призводить до «стрибка» в індустріальному розвитку, подібно до випадку радянської індустріалізації [13, с. 100].

У контексті дискусій про вирішальний чинник російської індустріалізації важливим є урахування часового та територіального фактора. Держава в індустріалізації країни відігравала важливу роль на її початковому етапі, коли російський уряд часто виступав ініціатором заснування промислових підприємств, але згодом переважно обмежився ролями регулятора та важливого споживача промислової продукції, виробленої приватними фірмами. Роль іноземного бізнесу була особливо помітною в 1890-ті рр., коли іноземні компанії масово прийшли в Росію із прямими інвестиціями, технологіями та людським капіталом. У роки кризи, 1900–1903 рр., стратегія іноземного бізнесу змінюється: від прямого контролю промислового виробництва він переходить до фінансового контролю. Якщо в останній чверті XIX ст. російська промисловість розвивалася на основі запозичення й адаптації зарубіжної техніки і технологій, то на початку XX ст. вона за низкою галузей (паровозобудування, виробництво дизель-моторів і теплоходобудування, літакобудування) виходить на лідируючі позиції в застосуванні науково-технічних новацій до серійного виробництва. На початку XX ст. відбувається

заміщення іноземних фахівців-технологів та управлінців російськими спеціалістами.

При цьому на всіх етапах індустріалізації усі згадані вище фактори – держава, іноземний бізнес та російські підприємці – є ключовими елементами: іноземні капітали та технології були здатні працювати за умови створення російським урядом необхідних умов для їх адаптації. Водночас протягом усього імперського періоду як іноземні, так і російські промисловці спирались переважно на місцеві інженерні й робочі кадри, на їхні виробничі навички, знання та інтелект.

Не менш важливим є диференційований підхід щодо різних регіонів Російської імперії. Дискусії про особливості російської індустріалізації ведуться переважно на основі оперування агрегованими даними. Однак, беручи до уваги величезні розміри країни і нерівномірність економічного розвитку її регіонів, необхідне детальне вивчення історії промислового розвитку в масштабах окремих економічних районів.

Примітки

1. Allen R. C. *Farm to factory: A Reinterpretation of the Soviet Industrial Revolution* / R. C. Allen. – Princeton: Princeton U. Press, 2003. – 302 p.
2. Broadberry S. *The Cambridge Economic History of Modern Europe: Vol. 2, 1870 to the present* / S. Broadberry, K. H. O'Rourke. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010. – 484 p.
3. Carstensen F. V. *Economic Innovation in Imperial Russia and the Soviet Union: Observations* / Carstensen F. V. Guroff, G // *Entrepreneurship in Imperial Russia and the Soviet Union*. – Princeton, 1983. – P. 347–360.
4. Cheremukhin A. *The Industrialization and Economic Development of Russia through the Lens of a Neoclassical Growth Model* / A. Cheremukhin, M. Golosov, S. Guriev, A. Tsyvinski // *The Review of Economic Studies*. – 2017. – Vol. 84. – №2. – P. 613–649.
5. Gershenkron A. *An Economic History of Russia* / A. Gershenkron // *The Journal of Economic History*. – 1952. – Vol. 12. – №2. – P. 146–159.
6. Kahan A. *Government Policies and the Industrialization of Russia* / A. Kahan // *The Journal of Economic History*. – 1967. – Vol. 27. – №4. – 460–477.

7. *Laue T. H. Von Sergei Witte and the Industrialization of Russia* / T. H. von Laue. – NYC: Columbia University Press, 1963. – 360 p.
8. *McKay J. P. Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization, 1885–1913* / J. P. McKay. – Chicago: University of Chicago Press, 2011. – 456 p.
9. *Owen T. C. Russian Corporate Capitalism From Peter the Great to Perestroika* / T. C. Owen. – Oxford: Oxford University Press, 1995. – 272 p.
10. *The Maddison-Project* Maddison Project Database, 2013 version. Access: <http://www.ggd.c.net/maddison/maddison-project/home.htm>.
11. *Бовыкин В. И. Экономическая политика царского правительства и индустриальное развитие России. 1861-1900 гг.* / В. И. Бовыкин // Экономическая история: Ежегодник, 2002. – Москва: РОССПЭН, 2003. – С. 9–35.
12. *Бородкин Л. И. Дореволюционная индустриализация и ее интерпретации* / Л. И. Бородкин // Экономическая история. Обзорение. Вып. 12 – Москва, 2006. – С. 184–200.
13. *Воронкова С. В. Проблема исследования индустриального преобразования России в начале XX в.* / С. В. Воронкова // Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II научных чтений памяти академика И. Д. Ковальченко, 93-107. – Москва: РОССПЭН, 2000.
14. *Гершенкрон А. Экономическая отсталость в исторической перспективе* / А. Гершенкрон; научн. ред. А. А. Белых; перевод с англ. А.В. Белых. – Москва: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2015. – 534 с.
15. *Грегори П. Р. Экономический рост Российской империи (конец XIX–начало XX в.): Новые подсчеты и оценки* / П. Р. Грегори. – Москва: РОССПЭН, 2003. – 253 с.
16. *Мионов Б. Н. Российская империя: от традиции к модерну: в 3 т. Т. 1.* – С.-Петербург: Дмитрий Буланин, 2014. – 896 с.
17. *Петров Ю. А. Россия в 1913 году: экономический рост* // Наука и жизнь 2014. – № 7. – С. 3–13.
18. *Совет съездов представителей промышленности и торговли* Статистический ежегодник на 1913 год / Совет съездов представителей промышленности и торговли; Ред. В. И. Шарый. – С.-Петербург: [б.и.] 1913. – XXXII, 747 с.

Куликов В. А. Российская имперская индустриализация и дискуссия о её движущих силах в историографии

Рассматриваются научные дискуссии о результатах российской имперской индустриализации и её решающих факторах. Отмечено, что исследователи называют три движущие силы российской индустриализации – правительство, иностранный бизнес, а также российское предпринимательство, но при этом спорят о соотношении их ролей. Показано, что соотношение движущих сил индустриализации существенно менялось на протяжении последних пятидесяти лет существования империи, поэтому фокус на определенных этапах индустриализации влиял на выводы исследователей.

Ключевые слова: индустриализация, преимущества отсталости, экономическая история, Российская империя

Kulikov, Volodymyr Industrialization in the Late Russian Empire and its Key Factors in the Historiography

The paper analyses the scholarly discourse on the success of industrialization in the Late Russian Empire and its key factors. It demonstrates that the industrialization has been attributed to three main driving forces: the Russian government, foreign business, and Russian entrepreneurship. However, the significance and contribution of these actors have been a matter of debate. The paper argues that the weight of these actors showed considerable changes during the last fifty years of the Russian Empire. Consequently, the conclusions of individual researchers were largely influenced by their chronological focus, that is, which stage of the industrialization they analyzed.

Keywords: Industrialization, Economic Backwardness, Emerging Markets, Russian Empire